

Микола Михайлуца

Молитовно-канонічне спілкування архієреїв православних Церков на Півдні України (1943-1944)

Mykola Myhaylutsa

Prayer and canonical communion of bishops of the Orthodox church in southern Ukraine (1943-1944)

Little known facts of arch pastoral communication through direct contact and epistolary texts of bishops from Orthodox churches of tikhon orientation on southern Ukraine, which was under Romanian-German occupation during the war of 1939-1945. are investigated.

Keywords: The Orthodox Church, occupation, Transnistria, Metropolitan Vissarion (Пууи), Archbishop Michael (Horoshiy), Archbishop Anthony (Martsenko)

Досліджено маловідомі факти архіпастирського спілкування через безпосередні контакти та епістолярії архієреїв православних церков тихонівської орієнтації на Півдні України, який перебував під румунсько-німецькою окупацією в період війни 1939-1945 рр.

Ключові слова: Православна церква, окупація, Транснїстрія, митрополит Віссаріон (Пуу), архієпископ Михаїл (Хороший), архієпископ Антоній (Марценко)

Сучасні процеси в Україні, викликані нахабною і підступною агресією північного сусіда, спровокували давно назрілі проблеми формування істинно державної, не номінальної, сутністю саме Української Помісної Церкви. І хоча становлення Української церкви є великотрудним і віддаленим у часі процесом, однак зміни на позитивне, завдяки проукраїнській позиції патріархату УПЦ (КП) та єпископату УГКЦ у дні «революції гідності» та в умовах війни на сході України, свідчать про не втрачену перспективну надію.

Відтак, дуже актуальним сьогодні є налагодження контактів між екзархатами проукраїнських православних церков, які продиктовані часом і самими православними громадами України. Історичний досвід міжконфесійних контактів може відіграти позитивну роль у цьому процесі, а прикладом може послужити низка документів окупаційного походження, які зберігаються сегментарно у Державному архіві Одеської області (ДАОО) – фонд «Румунська православна місія в Транснїстрії» (Ф. Р-2270. 1942–1943 рр.) і повністю, у Національному архіві Румунії (NAR) (м. Бухарест) – фонд «Митрополит Віссаріон. Румунська православна місія в Транснїстрії за 1943 р.». Ці мало знані серед дослідчених дослідників матеріали, акти і кореспонденція, написані як румунською, так і російською мовами, несуть значне смислове навантаження і

є презентативно-інформативним епістолярним джерелом для розуміння основних чинників та напрямків міжцерковних відносин Румунської православної та українських православних церков під час окупації України німецькими та румунськими загарбниками. Отже, зупинимося на деяких моментах архіпастирського спілкування.

Контакти українських пастирів, враховуючи українофобські настрої правлячої верхівки Румунії і деяких архієреїв Румунської ПЦ, хоч і були непримітними, проте все ж таки були. Особливо за митрополита Віссаріона (Пуя), який, з осені 1942-го і упродовж 1943 р., очолював Румунську православну місію (РПМ) в Трансністрії. Через певну прихильність Віссаріона до давніх традицій православ'я на Дніпровських пагорбах, здобутих під час навчання в Київській духовній академії на початку ХХ ст., порозуміння з митрополитом шукали як прихильники РПЦ тихонівської орієнтації, так і архієреї УПЦ (Автономної), УПЦ (Автокефальної). Так, архієпископ Миколаївський і Єлизаветградський УПЦ (Автокефальної) Михаїл (Хороший) благав митрополита Віссаріона про зустріч у резиденції РПМ в Одесі. Наголошуючи на своїх стараннях до єднання Церкви, він кількаразово передавав листи через румунську комендатуру в Миколаєві, проте даремно. Оскільки життя висувало низку дуже гострих загальноцерковних питань, повз яких, на думку архієпископа Михаїла, пройти було неможливо, сподіваючись на взаємодопомогу, він шукав контакту з румунською церквою і її очільниками. «Ці питання не можуть не цікавити усі Православні церкви, у тому числі й румунську, – писав Михаїл. Окрім того, церкви в Україні потребують самого необхідного. Трапляється так, що відкривається парафія, а священник навіть єпитрахилі не має. Тут же (на Миколаївщині – *М.М.*) нічого дістати неможливо!»¹. Судячи з тексту листа, стає зрозумілим, що кількома місяцями раніше керівництвом РПМ з участю митрополита Віссаріона вже надавалася допомога різноманітними культовими предметами, церковними речами, посудом тощо, необхідними для відродження православ'я в українських землях, які перебували під німецькою окупацією. Між іншим, архієпископ Михаїл дякував шефові румунського духовного представництва в Одесі за направлені до його єпархії антиминоси.

Голова собору єпископів Української Православної церкви архієпископ Херсонський і Миколаївський Антоній (Марценко) з окупованого німцями Миколаєва, 21 червня 1943 року, надіслав листа шефу РПМ в Одесі з власною фотографією у подарунок, на якій читаємо наступні, вельми каліграфічним почерком виписані слова: «Його Високопреосвященству Високопреосвященному митрополиту Віссаріону на молитовну пам'ять з братською любов'ю, архієпископ Антоній»².

У листі архіпастир Антоній висловлював свою радість з приводу того, що митрополит Віссаріон здійснює пастирське управління у рідному йому краї, а

також виказуючи бажання особисто привітати митрополита безпосередньо в Одесі, просив сприяти його приїзду до столиці Трансністрії на два дні.

Трохи згодом, 19 серпня 1943 р., перебуваючи в Одесі, архієпископ Антоній, посилаючись на 34-е апостольське правило, звернувся з листом до патріарха Румунії Никодима. Як найстаріший за хіротонією з усіх православних єпископів в Україні, й очоливши за згоди райхскомісара України після вбивства екзарха УПЦ митрополита Алексія (Громадського) церковне життя Автономної Православної церкви в Україні, Антоній намагався за ходом Румунської патріархії та румунського уряду вплинути на їхніх союзників – німецьку окупаційну владу, з приводу скликання Собору Єпископів. Раніше єпископ неодноразово робив спроби вирішити це питання, безпосередньо від'їжджаючи до райхскомісаріату, який перебував у м. Рівному. Проте кількогадинні розмови з цього приводу з начальником канцелярії райхскомісаріату Нестлером ні до чого не привели. Відтак, єпископ змушений був активізувати свою роботу у напрямку румунсько-українських міжцерковних стосунків, чим, власне, й пояснюється сам факт листування та висловлені в епістоляріях думки. «Виходячи з крайньої необхідності скликання Собору Єпископів, – зазначав архієпископ, – з метою організації активної планомірної боротьби з більшовизмом і іншими церковними язвами нашого часу, я смиренно й наполегливо прошу Ваше Блаженство, як верховного представника братської Православної Румунської Церкви, допомогти нашому горю і увійти з клопотанням про це, за посередництва Вашого високого Уряду перед Вождем Германського Народу – про надання нам (Автономній Православній Церкві в Україні), за можливості у найближчий час, зібрати Собор Єпископів для організації нашої церковної роботи»³. Доречно також зупинитися й на автобіографічній інформації архієпископа Антонія та його пастирському служінні. Вочевидь, супроводжуючи зазначений лист інформацією про себе, яка була викладена на п'яти сторінках друкованого тексту, архієпископ прагнув докладно презентувати румунському церковному керівництву свою власну персону. Особливу археографічну цінність для релігієзнавців-істориків становлять не стільки автобіографічні дані, які й так відомі зацікавленому загалу, як аналіз церковного життя в Україні в умовах радянсько-німецької війни, зроблений безпосередньо самим архіпастирем. У переддень цих жакливих подій, 23 березня 1941 р., завдячуючи прихильності ще за навчання в Петроградській духовній академії з боку митрополита Московського Сергія (Страгородського), єпископа Камінь-Коширського і вікарія Поліської єпархії Антонія, було висвячено в сан архієпископа. З окупацією німцями української території Собором Єпископів Української Церкви того ж року він був призначений архієпископом Херсонським, куди й прибув у листопаді 1942 року. Повертаючись до роздумів архієпископа, викладених у листі до

румунського митрополита, виділимо основні моменти в організації церковного життя в Україні і на Херсонщині. Складне становище у підпорядкованій йому єпархії єпископ пов'язував з «дезорганізацією церковного життя. викликаного шкідливою діяльністю самосв'ятів-автокефалістів», які, на його думку, якщо й не ліквідовані остаточно, то існують «лише виключно завдяки підтримці німецьких цивільних властей, хоча увесь народ і духовництво твердо тримається православ'я і налаштований проти самосв'ятів, які мають за єпископа одруженого Михаїла (Хорошого), двоєженців та троєженців тощо»⁴.

Порівнюючи церковне життя різних історичних періодів – у дореволюційний, піддатеїстичний довоєнний і в умовах воєнного часу, архієпископ Антоній із задоволенням констатував, що «це життя тепер пробуджується и рухається вперед значними темпами; більшовизм не зміг знищити коренів релігії – самої віри в народі, і після страшного духовного голоду й терору, народ сам відкриває свої храми і організовує своє церковне життя». Попри відсутність шкіл і уроків з «Закону Божого» навіть молодь потрохи знайомиться з церковним життям.

Як прихильник моноцерковності під омофором канонічної ПЦ, архієпископ Антоній у своєму зверненні до румунського митрополита Віссаріона виявив невдоволення розколом в Церкві 1921 р., що призвело до появи «липківщини», «обновленства» тощо. «Якби німецькою цивільною владою, – зазначав архієрей, – було надано в Україні свободу релігійної совісті для усього народу, то «самосв'ятство» як болісний налив лопнув би сам по собі і об'єднання церкви відбулося б механічно, оскільки народ проявляє тяжіння до канонічної церкви й інстинктом відчуває, де істина». У питаннях організації церковного життя і культу архієпископ, як і більшість його прихильників-ієрархів, стояв на платформі Московського помісного собору 1917 р., вважаючи його діючим станом на 1943 рік. Церковний очільник не відкидав необхідності проведення реформ у житті Церкви, хоча й наголошував на тому, що реформи необхідно робити, «пристосовуючи їх до психології, історії і побутових потреб українського народу, водночас без українізації богослужіння, якого народ не бажає і не розуміє, як прояв грубого раціоналізму в Церкві».

Попри те, що архієпископ Антоній після поразки «білого руху»⁵ з серпня 1922 р. перебрався до Польщі, а з 25 лютого 1923 р. був хіротонізований в чин єпископа Люблінського, вікарія Варшавської єпархії і мешкав там упродовж 20 років, він дуже негативно ставився до католицизму і не вірив у його роль в російському суспільстві. У листі до митрополита Віссаріона, називаючи католицизм «церковним інтернаціоналом», зорганізованим на бюрократичній основі, він висловлював думку про те, що «православ'я, як вселенська істина, врешті-решт, отримає перемогу над католицизмом і примусить його переглянути свої догмати»⁶.

Маючи надію на підтримку румунською Патріархією українських церковних справ в німецькій зоні окупації, голова Собору єпископів Православної Української церкви архієпископ Антоній вихваляв румунську владу в Трансністрії, де православ'я відроджувалося завдяки «мудрому правлінню» митрополита Віссаріона. До того ж на Румунську церкву він покладав велику надію – вона мала стати «головним натхненником духовного відродження».

Попри воєнний час, що ускладнював роботу окупаційної пошти, відповідь архієпископу Антонію від Віссаріона не забарилася. Вже 7 вересня 1943 р. митрополит з Одеси інформував українського архіпастиря про результати перемовин з румунським патріархом Никодимом. Лист написаний у християнському, стриманому, цілком дипломатичному стилі⁷. У ньому йшлося про те, що митрополит Віссаріон доніс до патріарха Никодима проблеми української церкви спершу у письмовій формі, а згодом усно в Нямецькому монастирі. Взявши до відома стан справ у єпархіях України, патріарх Никодим виявив бажання прийти на допомогу українській ієрархії. З цією метою румунський екзарх пообіцяв зібрати Священний Синод, для того щоби вяснити, що саме можливо зробити задля надання підтримки. Щоправда, митрополит Віссаріон зазначив, що разом з тим його блаженство патріарх Никодим має з'ясувати думку верховної влади Румунії. Загалом, румунська церковна влада, в особі патріарха, вважала необхідним попередньо вести письмові консультації шляхом листування з нагальних питань між українськими й румунськими ієрархами. Передбачалася навіть участь у перемовинах і представників Константинопольської патріархії. З цією метою, як інформував митрополит Віссаріон архієпископа Антонія, планувалася їхня спільна поїздка до Києва при умові, що німецьке командування надасть на те згоду.

Водночас активізація листування між Румунською православною місією й українськими архієреями в різних окупаційних зонах пояснюється також намаганнями румунів відродити монастирське життя в окупованих ними землях. Голова місії митрополит Віссаріон, дбаючи про відродження чернечих подвір'їв у межах його пастирського окормління й безпосередньо в столиці Трансністрії – Одесі, неодноразово звертався у своєму листуванні до ієрархів православних церков з проханням про надіслання монахів до одеських монастирів. Адже упродовж більшовицького атеїстичного наступу на релігію та церкву в межах Одеси було закрито, знищено або частково зруйновано 55 церков, в тому числі й Спасо-Преображенський кафедральний собор. Попри труднощі військового часу, Румунська православна місія і місцеві православні громади станом на 1943 р. відновили діяльність 22 церков⁸. Проте із трьох монастирських осередків – Свято-Пантелеймонівське, Свято-Андріївське та Свято-Іллінське подвір'я, через брак ченців та черниць, діючими лишалося

тільки два. Останнє, Іллінське монастирське подвір'я виконувало лише функцію кафедрального собору.

У лютому 1943 р. канцелярія митрополита Віссаріона надіслала листа архимандриту Афонських монастирських подвір'їв в Греції – «Свято-Іллінського», «Свято-Пантелеймонівського» і «Свято-Андріївського». Духовна місія просила відібрати й надіслати до Одеси кілька достойних монахів та ієромонахів, які були б не тільки добре обізнаними з монастирським уставом, а й досвідченими знавцями господарчого управління монастирями, «яких, нажаль, на Одещині неможливо було віднайти». Відтак митрополит просив настоятелів Афонських монастирів, при умові наявності в них бажаних монахів і ієромонахів, приїхати до Одеси й допомогти відродити ці три подвір'я, посприяти якнайшвидшому оформленню формальностей щодо відправки їх до Одеси через Румунію. Поряд з тим митрополит висловлював надію на сприяння як з боку румунського уряду, так і німецьких властей у м. Солоніки, що мало полегшити проїзд монахів до Одеси з зазначеною метою⁹.

У епістолярно-джерельній скарбниці фонду митрополита Віссаріона зберігаються також листи про контакти з єпископом Автономної Української Церкви Пантелеймоном (Рудиком)¹⁰, який ще з грудня 1941 р., керуючи Київською єпархією, взяв під свою юрисдикцію більшість заснованих за німецької окупації парафій. У листі, надісланому у переддень Світлого Христового Воскресіння 1943 р., йшлося про направлення з Києва до Одеси п'яти монахів і стільки ж черниць¹¹. Очевидно, вікарій місії архієпископ Антім (Ніка), висловлюючи бажання митрополита Віссаріона, просив щоби ці монахи добре були обізнаними з відповідними ремеслами, рукоділлям тощо. Маючи нагальну потребу в настоятелях обітниць (за взірць було навіть взято матушку Іларію), митрополит також просив надіслати добрих швачок та кравчинь, які можуть шити священницьке вбрання (ряси, ризи тощо), диригентів або регентів церковного хору, майстринь з шитва та витонченого рукоділля, нарешті, була б у нагоді й хороша економка, здібна організувати монастирське господарство. Усім, хто виявив бажання переїхати до Трансністрії у супроводі представника митрополії, гарантувалися відшкодування за дорожні витрати, забезпечення необхідними документами як німецьких, так і румунських окупаційних органів і особиста прихильність та підтримка митрополита.

Через тиждень, 12 квітня 1943 р., дізнавшись від ієромонаха Арсенія Харабджиу, який був рукопокладений і призначений єпископом Пантелеймоном на парафію села Молдаванка на Уманщині, митрополит Віссаріон пише особистого листа до Києва. Посилаючись на добросусідську дружбу і давні стосунки та опікуючись метою відродження серед молдавського населення монастирського життя, митрополит просив дієвої допомоги. «Виходячи з того, – писав Віссарі-

он, – що число монахів Трансністрії значно зменшилося, і ми маємо потребу в них, чи не знайдете Ви можливим дати Ваше архіпастирське благословення на направлення до нас у Трансністрію п'яти монахів і п'яти монахинь. Вибір бажано б зробити серед осіб, здатних керувати різними галузями чернечого життя, за можливості молдавської національності. А наявність такого досвідченого персоналу дало б можливість відкрити в Трансністрії для місцевого молдавського населення жіночого і чоловічого монастирів»¹². Останнє акцентоване уточнення у листі, як ми розуміємо, було наріжним у політиці румунізації окупованого краю, оскільки митрополит Віссаріон піклувався про те, щоби на українських теренах укорінити прорумунські осередки релігійного життя.

Отже, контакти румунських та українських архіпастирів (передовсім саме Автономної УПЦ) були доволі тісними і характеризувалися надіями з боку українських церковних діячів на підтримку патріархії Румунії у напрямку інституційного процесу в українському православ'ї на контрольованих німцями українських землях, і, відповідно, румунської церковної ієрархії в особі митрополита Віссаріона, у напрямку поширення процесу християнізації та румунізації населення на теренах між Дністром і Південним Бугом.

¹ Національний архів Румунії (*дали* – НАР). – Ф. «Віссаріон Пую». – Спр. 15. – Арк. 63.

² Там само. – Арк. 26-28.

³ Там само. – Арк. 29-30.

⁴ Там само. – Арк. 33.

⁵ За словами архієпископа Антонія (Марценко), після евакуації армії генерала Врангеля з Криму, він задовольняв духовні потреби, будучи головним священиком армії за кордоном в м. Галліполі (зараз – м. Галіболу, Туреччина). У 1921 р. перебрався до Сербії, брав участь у «Всеzagраничном русском церковном соборе». Після Другої світової війни виїхав до Румунії, згодом у 1946 р. перейшов під Московський патріархат і навіть очолював Орловську кафедру.

⁶ НАР. – Ф. «Віссаріон Пую». – Спр. 15. – Арк. 35.

⁷ Там само. – Арк. 41–41 зв.

⁸ Див.: Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945). – Одеса : «ВМВ», 2008. – С. 151.

⁹ НАР. – Ф. «Віссаріон Пую». – Арк. 1.

¹⁰ Архієпископ Пантелеймон (Рудик) у 1941-1946 роках – єпископ Української автономної церкви у складі Руської православної церкви. З грудня 1941 р. керував Київською єпархією автономної Української церкви. 25 вересня 1943 р. архієпископ разом зі своїм келійником і іподияконом ченцем Димитрієм (Щур) за розпорядженням німецької влади про евакуацію цивільного населення емігрував.

¹¹ НАР. – Ф. «Віссаріон Пую». – Спр. 15. – Арк. 12.

¹² Там само. – Арк. 13.